

արհեստաւոր, այսինքն այնպիսի գործի տէր, որից կարող է որ և իցէ արդիւնք ստանալ միայն այն ժամանակ, երբ այդ գործին կամ աշխատանքին հասարակութիւնը գգում է հարկաւորութիւն: Ոչ-կակարը արդիւնք կունենայ իւր արհեստից միայն այն ժամանակը, երբ կօշիկներ գործածելու, հագնելու հարկաւորութիւն կունենայ այն հասարակութիւնը, որի մէջ նա ունէ աշխատանքութիւն:

Նորա կիրքերը և միտքը, նորա բանականութիւնը, ինչ որ նորանց զարգացում է, և ինչպէս այդ պայմանները չկային մինչև այսօր մեր գրականութեան մէջ. հասկանալի է, որ վերջիններին հետեւողներ չէին լինի, այսինքն մեր լրագիրները և ամսագիրները չէին կարգացվի: Բայց այդպիսի դրութիւնից երբէք չէ կարելի եզրափակել թէ մեր ժողովուրդի մէջ չկայ սէր ընթերցանութեան և մտածողութեան ընդունակութիւն: Այդ բանը ասելով մենք (si derant, ուսումնականներս) մեր մեղքը, մեր պակասութիւնը ձգում ենք ուրիշի վերայ, և ինչպէս կասեն՝ բանը տկար գլխից ձգում ենք առողջ գլխի վերայ: Անանքի դիտողը ընդհակառակը պիտի ունենայ ամենեւին ուրիշ և հակառակ համոզմունք մեր ազգի մտաւորական ձգտողութեան մասին: Մենք հաստատ գիտենք, որ Հայ գրագէտը սիրում է ընթերցանութիւն: Պարզում է նա Սաղմոս, Ժամագիրք, Ատակարան, Նարեկ, Աւետարան և ուրիշ կրօնական գիրքեր. նա կարդում է այդ գիրքերը, տանը, պանդոկումը, եկեղեցումը, միով բանիւ ամեն աշխատանքից ազատ միջոցում: Ընթերցում է՝ սուրբ գրեանքը Հայ գրագէտը կարդում է՝ Վիւր հոգւոյ փրկութեան համար, և բայց մի և նոյն ժամանակը ընթերցանում է նորա մէջ մտքեր, մտքեր վերացական, գաղափարական, որոնց ըմբռնելը համար այնպէս ճոխ է Հայոց ընդունակութիւնը: Հայը այդ հարցերը վճռում է, մեկնում է քանի մի անձանց հետ. և այդպիսի կերպիւ ինքն ըստ ինքեան կազմում են ժողովներ, որոնք թէպէտ լինում են պատահական, այնու ամենայնիւ լինում են, և այդ ժողովների խօսակցութիւնը լինում է խորհուրդ աստուածաբանական հարցերի, վեր առած սուրբ գրեանքից: Բաական է մտնել Հայոց գիւղօրայքը այն ժամանակ, երբ Հայ մշակը հանգստացած իւր ցորենեան աշխատանքից, նստած է մէկ խումրի մէջ, որը կառավարում է կամ քահանան կամ գրագէտ ոման: Այդ տեղի լսած բնական խելքի ինքնաձև մինչև անգամ զարմանալի վերացական մտքերը, անլիճելի կերպիւ հերքում են այն կարծիքը, թէ Հայերը իւր թէ չունեն ընթերցանութեան սէր, և իւր թէ այդ սէրը հարկաւոր է իսկ տարածել նոցա մէջ իբրեւ մի նոր բան նոցա համար: Հարցը դրանով չէ վերջանում, հարկաւոր է հասկանալ

Մեքենագործը կունենայ արդիւնք իւր արհեստագիտութիւնից, երբ նա կստանայ հրաւեր հասարակութեան կողմից գործել մեքենայական պարագաներ, և երբ այդպիսի հարկաւորութիւն զգալի չանակութիւն կունենայ ժողովուրդի մէջ: Այդպիսի նշանակութիւն և հետեւանք ունեն ամեն արհեստներ արհեստաւորների համար, և նոցա օգուտը միշտ կախումն ունի հասարակութեան պի-

պատճառը, թէ ինչու Հայ գրագէտը կարդում է Աւետարան, Սաղմոս և ին. — և չէ կարդում Մեղունք, Հիւսիսափայլներ, Առունկներ, Մասիններ և այլն: Մենք պատասխանում ենք երկու բաներով: Այն պատճառաւ՝ որ այդ Առունկները և Մեղունքները չեն ունեցել ոչ մի պարունակութիւն պիտանի Հայ ազգի մտաւորական, տնտեսական, պատմականական, բարոյական և դաստիարակական պիտոյքների համար: Այն ևս հարկաւոր է ասել, որ եթէ լինում են քանի մի տողեր վերջիշեալ մարդկութեան պիտոյքների մասին, նոցա գրելու ձևը, նոցա Հայի կեանքից հեռու լինելը, անյարմարութիւնը, և նոցա անըմբռնելիութիւնը Հայոց զարգացման համար, լինում էին դիտաւոր պատճառներ նոցա անպտղաբերութեանը մեր կեանքի համար ևս առաւել այն պատճառաւ, որ այդ տողերը հասկանալու համար հարկաւոր էր լինում յառաջագոյն ունենալ շատ փաստաւոր գիտութիւններ: Ահա պատճառ չը կարգաւոր Հայ լրագիրները:

Ուրեմն ընթերցանութեան սէր մեր ազգի մէջ տարածելու հարկաւորութիւն չկայ: Վնայ խօսալու քանի մի խօսք միւս վերոյիշեալ կարծիքի մասին, թէ հարկաւոր է տարածել մեր ժողովուրդի մէջ սօցիալական, հասարակական մտքեր, և թէ աշխատութեանս երկու գլուխը (Ա. Բ.), մեր հասարակութեան մեծ մասը անըմբռնելի են: Բայց դժբաղտութեամբ այդ կարծիքի տէրերը մինչև այսօր չեն պարզել ընդհանրապէս՝ թէ արդեօք նոքա ի՞նչպէս են հասկանում այդ «Սօցիալական» մտքերի պարունակութիւնը, որոյ մասին նոքա խօսում են, և յայտնի չէ թէ որ և իցէ արհեստական պատմաբանական կանոն հաստատած բազմաթիւ պատմականական և իրողական փաստերով, ինչու չի պիտի լինի ըմբռնելի մեր ազգի ընթերցասէրներին: Անլիճելի է որ ամեն բանի, ամեն միտքի հասկանալը կախումն ունի նոցա յարակցելու ձևից, նայելով յարակցութեան շրջակայ հանգամանքներից: Պարելի է ասել՝ նստեցէք, և ասածը կլինի շատ հասկանալի ամենի համար, իսկ մի և նոյն բանը կարելի է ասել այնպէս, որ շատ երկար մտածել է հարկաւոր նորա հասկանալու համար: Օրինակ. կարելի է ասել ինչպէս ասում էր Մօլիերի հերոսուհիների մէկը թէ

տոյքից և նոցա աշխատանքի պահանջվելուց, Հասկանալի է ուրեմն, որ այդ աշխատանքը կլինի այնքան շատ, որքան շատ կլինի պահանջողութիւնը: Բաց ի այդ՝ այդ աշխատանքի որքանութիւնը կախումն ունէ միաձև արհեստաւորների որքանութիւնից, որքան նոցա թիւը լինի շատ, այնքան նոցա աշխատանքը համեմատաբար կլինի քիչ, եթէ աշխատանքը հաւասար նոցա մէջը բաժանվի: Բայց ըստ մեծի մասին այդպիսի հաւասար բաժանումն աշխատանքի և գործունէութեան արհեստաւորների մէջ երբէք չէ պատահում: Արհեստաւորի աշխատանքը դարձեալ կախումն ունի

նորա արհեստագիտութեան կատարելութիւնից: Որքան նա կատարելագործուած է իւր գործի մէջ, այնքան, յայտնի բան է, գործի տէրը հանգիստ և ապահովուած կլինի, տալով նորան որ և իցէ պարագայ կամ առարկայ շինելու: Արհեստաւորի աշխատանքը կախումն է ստանում նորա գործողութեան գնահատութիւնից: Հասկանալի է, որ մենք կօշիկներ կարել կտանք այն կօշիկարին, որն էժան զին կառնէ մեզանից և լաւ կկարէ՝ և ոչ թէ նրան, որ թէպէտ լաւ կկարէ, բայց հարմարապէս թանգ գնով կկարէ կօշիկները: Այսպիսի հանգամանքներ, որերի ներկայութիւնից կամ բացա-

«voiterez-vous la commodité du conversation», ինչ կնշանակէ այդ նախադասութիւնը, եթէ մենք չաօնեք թէ այդ պարբերութիւնը նշանակում է միայն «նստեցէք»,՝ կարծում եմ շատերին նա կլինի անհասկանալի: Նայենք բանին աւելի խորին հայեացքով: Ար և իցէ արհեստական, որ և իցէ վերացական միտքի՝ կարելի է յարակցել ժողովուրդին այնպէս, որ նա լսածը հասկանայ: Միայն հարկաւոր է յարակցողութեան ձևը յարմարեցնել ըողի դարգացմանը, նորա ընդունակութեանը, նորա գաղափարների շրջանին: Իբրեւ մի շօշափելի փաստ մենք ցոյց կտանք այժմեան դաստիարակական ձևին, և այժմեան արհեստական մտքեր տարածելու ձևին: Այժմ մեզ համար ամենեւին դարմանք չէ եթէ ուսումնարաններումը տասը տարեկան երեկային կը պատմեն ընդհանուր կանոններ Ֆիզիքայից, — քիմիայից, մարդոյ կազմուածքի վերայ, եթէ նորան տեսական կերպիւ, կձանձօթացնեն երկրաչափութեան հետ, և այսպիսի կերպով երեկային կձանձօթացնեն բնութեան գաղտնի խորհուրդների հետ: Եւ այդպիսի դասատուութիւնը ամբողջապէս լինում է նպատակաւոր: Աւերջի տարիներ ելեւելի բնագէտ Դարվինը արհեստական քրննութիւնով ապացուցանում է թէ մարդոյ մարմնական մտաւորական և բարոյական կազմուածքը, մտածողութիւնը և ձգտողութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ կապիկների և ուրիշ անասունների մարմնական, մտաւորական և բարոյական բարձրացոյն աստիճան զարգացումն: Այդ ծանրակշիռ խորին արհեստական գիւտը Դարվինի աւելի պարզ ձևով, ուրիշ բաներով, ուրիշ պարբերութիւնով հրատարակում են ժողովուրդի մէջ՝ որն կարդացողը հասկանում է:

Մենք ժողովուրդին քարոզում ենք թէ քրքարօրութիւնը պահանջում է քեզանից պիտաւորապէս երկու հիմնական, սկզբնական (principale) բան, քաղաքական բարոյականութիւն, (որոյ միտքը մասամբ պարզուած է և ապագայու-

մը էլ դարձեալ կը պարզուի յօգուածիս մէջ) և տնտեսականութիւն կամ ազգային հարստութիւն: Այդ երկու նիւթի անշուշտ հարկաւորութիւնը վերոյշեալ բարօրութեան համար մենք հաստատում ենք պատմականական փաստերով պարզելով վերջինների միտքը և հետեւեալը: Շարունակութիւններն աւելի շօշափելի մանրամասն փաստերով կհաստատուին այդ երկու միտքը: Եթէ մինչև անգամ մենք ներկայացնենք մեզ որ ընթերցողը մեր աշխատանքի չէ կարող ըմբռնել նորա միտքը, բայց նա գոնեւ աչքի առաջը ունենալով զիւրին հասկանալի փաստերը, եթէ նոցա յարմար գործ բունէ, այն ժամանակը ևս յօգուածը լիովին կհասանի իւր նպատակին: Իսկ վերջինները անսահման ըմբռնելի են, որովհետև նոցա ապաւորութիւնը շատ իրողական է, և նոցա հասկանալը կը ցոյց տար կամ բխմամբութիւն կամ գիտաւորութիւն հասկանալ կարդացածը: Զէ կարելի չը հասկանալ թէ մեզ կասն եթէ կամենում ես շմալ քաղցած և մերկ՝ ունեցիր հարստութիւն, եթէ կամենում ես ունենալ հարստութիւն՝ վարձիր յարմար այն բարոյական կամ քաղաքական ձևերին, որոնք ընդունուած են քո երկրումը: Այդպիսի մէկ միտք կարճ է անուանվել «Սօցիալական», և այդ պատասխանում ենք մենք, Սօցիալից մը ունէ շատ ընդարձակ պարունակութիւն: Ամեն արհեստական — հարցից կարելի է սօցիալական մտքեր կայացնել և քարոզել, միայն հարկաւոր է նորան մարքել իւր արհեստական խիստ ձևերից և յարմարեցնել հասարակական պիտոյքներին: Այն միտքը որ և իցէ արհեստի՝ որոյ — մեկնութիւնը և յարմարեցնել իրողական նշանակութիւն կունենայ հասարակութեան (societas) կեանքի համար պիտի անուանվի սօցիալական միտք: Ուրեմն եթէ ես կը քարոզեմ հասարակութեանը հարկաւորութիւն բարոյականութեան և հարստութեան, ես կքարոզեմ սօցիալական միտք:

սացութիւնից միշտ կախումն է ունենում արհեստաւորի (որտեղ որ լինի նորա բնակութիւնը՝ քաղաքումը կամ գիւղումը) աշխատանքը և նորա գործունէութիւնը բազմաթիւ են: Մենք կարծում ենք որ վերողորեալ պայմանների մէջ գտնւելով արհեստաւորները ըստ մեծի մասին չեն կարող ունենալ հիմնաւոր յոյս ապահովացնել իւրեանց գերդաստանի կեանքն շատ և քիչ մշտնջենաւոր: Նոքա ըստ մեծի մասին բաւական են լինում իւրեանց վիճակից, եթէ նոցա օրուայ աշխատածը բաւական է լինում նոցա գերդաստանը մէկ օր կերակրելու համար: Միւս օրուայ տէրն էլ Աստուած է, ինչպէս ասում են Հայերը, եթէ նոքա ստանում են գործ, կայ պահանջութիւն նոցա գործունէութեանցը: Նոքա ունենում են միւս օրուայ ապրուստ, թէ ոչ նոքա մնում են իւրեանց գերդաստանով քաղցած: Ընթերցողը ինքը կարելի է կը ճանաչէ կամ լսած կլինի այնպիսի գերդաստանների մասին, որոնց անդամները ողջ օրը նստած են լինում իւրեանց տան դռան, սպասելով տան աշխատողի փողոցից վերադառնալուն: Նա կուգայ տուն, եթէ այդ օրուայ մէջ նա աշխատել է քանի մի կողպէկ, նորա որդիքը բանում են իւրեանց ծովը ամբողջ օրուայ, եթէ ոչ — նոցա ծովը շարունակվում է, թէ որքան ժամանակ, Աստուած գիտէ: Արդեօք այդպիսի դժբախտներ ի՞նչպէս են անց կացնում երկելոյն և գիշերը, կանոնաւոր կերպիւ մեկնել անկարելի է: Այդ միջոցումը յայտնի բան է գործ են դնվում այն ընդհանուր հնարները մէկ կտոր հացի համար, որոնք լինում են պատշաճաւոր նպատակի համար: Կերակուրը, հացը, մումը, ևլն. գնվում են պարտքով, որոյ դումարը օր ըստ օրէ աւելանում է, որից դուրս գալը վերողորեալ պայմանների պատճառաւ լինում է շատ դժուար: Քանի մի ժամանակի յետ այդպիսի աշխատաւորը կորցնում է իւր հաւատարմութիւնը փողոցումը և ամեն իւր բարեկամների աչքերին: և այդպիսի կերպիւ կորչում է ողջ նորա հնարները և ապրուստի միջոցները:

Այս նկարագրութիւնը է տխրալի տեսարան, և յայտնի բան է, որ չէ կարող ընդունվիլ իբրեւ ընդհանուր վախճան ամեն արհեստաւորների, որովհետեւ մենք գիտենք՝ կան այդպիսիներ, որոնք

գտել են հարստութիւն իւրեանց արհեստագիտութիւնից: Բայց վերողորեալ նկարագրութիւնը վերաբերում է արհեստաւորների շատերին, և այդ պատճառաւ կարող է ընդունվիլ իբրեւ կանոն արհեստաւորների շատերի մասին: Գորանով մենք չենք կամենում ասել թէ արհեստագիտութիւն սովորելը վնասակար է կամ թէ հարկաւոր չէ լինել արհեստաւոր: Ամենեւին ոչ. գիտութեան ամեն ձեւերը մարդկութեան բնութեան պահանջմունքներին յարմար անպատճառ պիտի տարածվին աշխարհի վերայ, որովհետեւ ամեն մի պիտոյք մարդկութեան հարկաւորում են մեզ հնարել կամ ստեղծել ձեւեր նոցա լցուցանելու համար, և այդ զանազան ձեւերն լինում են զանազան արհեստների, որոնց գործածելը տալիս է մարդկանց կեանքի միջոց. և այդ պատճառաւ նրանց սովորողներ և գործածողներ շատերն են լինում: Միայն մենք կամենում ենք ասել թէ արհեստաւորութիւնը վերողորեալ հանգամանքների պատճառաւ թոյլ է արհեստաւորի և նորա ժառանգների կեանքը ապահովացնելու համար, ունենալով կախումն իւր առաջադիմութեան համար զանազան հանգամանքներից և բերմունքներից, որոնք միշտ լինում են յաղթող աշխատողի կամքին:

Գիւղացի մշակը՝ հողագործը, գտնվում է ամենեւին ուրիշ դրութեան մէջ, աւելի բաղաւոր քան թէ արհեստաւորը: Ինչպէս ասացինք, հողագործի նիւթական և մինչև անգամ բարոյական կեանքի հիմն է հողը, երկիրը. նա հանգիստ իւր ժամանակին վարում է հողը, ցանում է հաց, կամ ուրիշ սերմ. հնձում է, ծեծում է, և ստանում է հաց կամ ուրիշ պտուղ: Ինչպէս որ լինին կեանքի կամ բնութեան բերմունքներն՝ հողագործի ապրուստի հիմնական աղբիւրը լինում է մշտնջենաւոր, անփոփոխ: Հողը նորան վարձատրում է լիովին նորա աշխատանքին յարմար. այդ աշխատանքը լինում է սահմանաւ ժամանակին, որն տարուայ մէջ պահանջում է քանի մի ամիսները: — Հողագործութիւնից ստացած աշխատանքը լինում է այնքան արդիւնաւոր, որ հողագործը միւս անգամ վեր առնելով նորանից իւր տարեկան պաշարը ապրուստի համար, մնացորդը վաճառում է, և այդպիսի կերպիւ նա ստանում է

դրամական գումար իւր կեանքի ուրիշ պիտոյքներին համար: Բաց ի այդ՝ հողագործը, դիւղացին միշտ գոնեաւ ըստ մեծի մասին ունէ իւր տնտեսութիւնը, իւր կովը, մատակը, որոնք նորան կերակրում են, որովհետեւ նոցանցից նա ստանում է, կաթը, իւղը, պանիրը, միսը ևն. : Եթե մենք ասածներին աւելացնենք թէ հողագործութիւնը իբրեւ գործունէութիւն, և հողը իբրեւ գործունէութեան առարկայ չունէ կախում, ինչպէս արհեստաւորութիւնը, թէ նոքա մշտական են ինչպէս մարդկութեան պահանջողութիւնը և ժամանակը, — ասածներին ճշմարտութիւնը շատ շօշափելի կը լինի:

Հարկաւոր ենք համարում այստեղ ասել քանի մի իօսք վերոգրեալ համեմատութեան մասին: Այն հայեացքը, որով մենք այժմն նայում ենք հողագործի և արհեստաւորի գործունէութեանցը և նորա հետեանքին՝ չէ կարող անուանվել բազմակողմանի հայացք: Այդ երկու աշխատաւորներն՝ նոցա գործունէութիւնքը և վերջինների հետեանքը շրջապատած են այնքան բազմաթիւ և բազմակողմանի (բաց ի գրածներս) հանգամանքներով և այնքան ինքնաձև և ինքնանշան են, այնպիսի զանազան աղբիւրներից են ծնանում, և նոցա լիովին ըմբռնելն այնքան ծանրակշիռ խնդիր է, որ այս աշխատանքիս մէջ այդպիսի քննութիւնը կլինէր անտեղի և մինչև անգամ անկարելի, որովհետեւ այդ դէպքին մենք հարկադրուած կլինէինք թողնելով մեր գլխաւոր նպատակը ուսուցանել ընթերցողին այն գիտութիւնը՝ որ անուանվում է « քաղաքական տնտեսութիւն », : Ասենք միայն այստեղ մի բան՝ այդպիսի բազմակողմանի քննութիւնը կարող կլինէր մի որոշեալ դրութեան մէջ գերազանցել արհեստաւորութիւնը հողագործութեան վերայ և մի այլ դրութեան մէջ կարող էր ցոյց տալ մեզ նորան հակառակ յայտնութիւն:

Այնուամենայնիւ այդ զանազանութեանց մէջ կայ այն ընդհանուրն, կարծում ենք, անհերքելի ճշմարտութիւնը, իբրեւ բնութեան մի յաւիտենական կանոն, որ հողը, բնութիւնն ինքը է մարդկութեան բարօրութեան բոլոր միջոցների մայրը: Եթե մենք ասածներին աւելացնենք որ քաղաքական հասարակական կրթութիւնը հետզհետեւ աշ-

խատում է, ստիպում է տէրութիւններին բարեփոխել առհասարակ տնտեսականութեան պայմաններին և տալ նոցա ազատ ընթացք և միջոցներ քաղել պտուղ հողագործութեան ընթացքներից, այն ժամանակը հասկանալի կլինի, որ հողագործութիւնը տալու է մեզ առաւել յուսաւէտ պայմաններ մեր բազմակողմանի զարգացման համար՝ քան թէ արհեստաւորութիւնը:

Այս օրինակը և սորանից հետեւալ եղբակացութիւնը պիտի մտաբերէ ընթերցողին վերոգրեալ (տես զԼ. Բ.) ասածներս՝ որ բնական հարստութեան աղբիւրն պիտի ձանաչենք մենք անշարժ կալուածքի վերայ հիմնուած աշխատանքը:

Եթե մենք թողնենք անհատներին և նայենք որ և իցէ ժողովուրդի դասերին, հոգեւորականներին, ազնուականներին, զինուորականներին ևն. մենք կնկատենք այստեղ ևս մի և նոյն կանոնը: Միջին դարումն, ինչպէս յայտնի է, հոգեւորական դասը Եւրոպայումը մեծ իշխանութեանց տէր էր. նա իշխում էր պետութեան կառավարութեան ամեն ճիւղերում, սկսած կառավարութեան զուխը ընտրելուց, քաղաքական կանոններ սահմանադրելուց մինչև ամենանշիւն կառավարական հարցերը: Մտաբերենք մեզ երևելի « հոգեւոր դատաստաններ », որոնց ծագումը շատ հին է, և որոնց գոյութիւնը նկատելի կերպիւ սկսվում է Հռոմայեցւոց կայսերութեան սկիզբները: « Հոգեւոր դատաստան », ունէր իւր իշխանութեան ներքոյ որոշեալ հարցերի շրջան, իսկ ժամանակով այդ հարցերի թիւը անթիւ բաւ հազաւ այնպէս՝ որ կար ժամանակ որ մարմնաւոր իշխանութիւնը շատ հարցեր չէր կարող կտրական վճռել առանց հոգեւոր իշխանութեան համաձայնութեան: Այդպիսի կերպիւ հոգեւորականաց իշխանութիւնը զարգացաւ այն աստիճան, որ նա դառաւ status in statu: Մտաբերենք միջին դարը, և մարմնաւոր իշխանութեան ընդհանուր կախումն հոգեւոր կառավարութիւնից կամ հոգեւորական դասից, ոչ մի քաղաքական տուգանք և պատիժ իւր ծանրութիւնով այնքան սարսափելի չէր մարդկանց համար, և նոցա հետեանքը քաղաքացւոց համար այնքան զարհուրելի չէին, որքան ծանր, սարսափելի և զարհուրելի էին մարդկանց համար այն

նշովքը (anathema)՝ որ կասէր միջին դարուայ հոգեւորականը իւր համաքաղաքացւոյն նորա հոգեւոր կամ քաղաքական յանցանքների պատճառաւ: Մտաբերենք, որ այդպիսի կայսրներ՝ որոնք տիրում էին une vaste empire où le soleil ne s'y couche, մոխիր գլխներին ածած, չորած կհամբուրէին Պապի հողաթափը՝ խնդրելով թողութիւն իւրեանց յանցանքներից և աղաչելով վեր տանել նոցա զլիսին թափած անէծքը:

Որոնք դարձեալ պատմութեան մէջ այդ զարմանալի յայտնութեան պատճառը:

Հոգեւորական դասը և եկեղեցին սկզբանէ առաջ երբ ազգերը (Հռովմայեցիք, Յոյնք) դառնում էին կռապաշտութիւնից դէպ ի քրիստոնէութիւն՝ վերոգրեալ իշխանութիւնը ձեռք բերեցին գլխաւորապէս այն պատճառաւ, որ քրիստոնէական ուսումն, և եկեղեցին, որոց նոքա դառն սպասաւորներ, ունէին անչափ և անսահման գերազանց բարոյական սկիզբներ, թէ քաղաքական, թէ ընտանեկան և թէ մարդկանց բարոյականի համար, քան թէ կռապաշտութիւնը և նորա խիստ քաղաքական ձևերը: Այդ բանը սկզբումն եղև սկզբնական միջոց քրիստոնէութեան հոգեւորականաց իշխանութիւնը տարածելու: Այդ պայմանը, որ ներգործական նշանակութիւն ունեցաւ հին դարուայ մէջ, միջին դարումը ձևափոխեցաւ: Միջին դարումը հոգեւորականութիւնը օգուտ կրեց իւր գերազանցագոյն զրութիւնից այն կերպիւ, որ աշխատեց վանքերի և եկեղեցիների համար ձեռք բերել անշարժ կալուածքներ, և հարստութիւն: Ունենալով անշարժ կալուածքներ, հասկանալի է որ, հետևողաբար հոգեւորականութիւնը կմտցներ իւր տէրութիւններումը ինքնաձև, անկախ. մարմնաւոր կառավարութիւնից, դատաստան, կառավարութիւն և կարգեր: Մի և նոյն ժամանակ իշխելով ժողովուրդի և մարմնաւոր պետութեան վերայ, հոգեւորականութիւնը ունէր մեծ ազդեցութիւն պետութեան կարգերի վերայ: Այսպիսի կերպիւ հոգեւորականութիւնը իւր հիմնաւոր և երկարատև իշխանութեան և ազդեցութեան համար, ձեռք բերեց անշարժ կալուածների վերայ հիմնուած հարստութիւն, այն միջոցով կարողացաւ ունենալ իւր մարմնաւոր կառավարութիւն:

Նից անկախ սահմանադրութիւններ և կանոններ, տարածելով մի և նոյն ժամանակ իւր մասնակցութիւնը ամեն մի քաղաքական կամ պետական վճիռների մէջ՝ մի և նոյն է յարաբերում էին այդ վճիռները այն հարցերին, որոնք ծագում էին մէկ պետութեան մէջ կամ թէ զանազան պետութեանց յարաբերութեանց միջից: Այդպիսի կերպիւ և ձևով հոգեւորականութիւնը միջին դարուայ մէջ ստացաւ պոլիթիկական նշանակութիւն, որն որ նա պաշտպանում էր յանուն սուրբ կրօնի: Ասածներիս փաստաւոր ապացոյց բաւական կլինի եթէ մենք մտաբերենք ընթերցողին այն բազմաթիւ պատերազմները, որոնք անուանվում էին «կրօնական պատերազմներ», և որոնք գլխաւոր նպատակների մէջն լինում էր կրօնաւորաց և հոգեւորականաց համոզմունքները և ազդեցութիւնները իրացնելը:

Կրկնում ենք դարձեալ, որ այդ անսահման անկախութիւնը և ազդեցութիւնը միջին դարուայ հոգեւորականութիւնը ձեռք բերեց ի շարք միւս պատճառների գլխաւորապէս նորանով, որ ունէր հիմն իւր անկախութեան սեփականութիւն հողի, որտեղից ծագում են ամեն իրաւունքները:

Միւս կողմից մինչև բնական գիտութեանց զարգանքն, երբ գիտութեան ամեն ճիւղերը աստուածաբանական ուսմանց (theologie) ազդեցութեան ներքոյ էին գտնվում, հոգեւորական դասը առաւել գիտնական էր, առաւել ուսնալ էր, առաւել այն ժամանակներից յարմար քաղաքական կրթութիւն ունէր, քան թէ ժողովուրդի միւս դասերը. այն ժամանակն հին և միջին դարերի հոգեւորականութիւնը բարոյապէս և մտաւորապէս իշխում էր քաղաքական և բարոյական կեանքումը, նա կատարեալ ժողովուրդի մէջ ունէր ուսուցչի դեր և պետութեան իշխանութիւն:

Իսկ այն ժամանակից սկսած, երբ մարմնաւոր իշխանութիւնը հասկացաւ բանի անյարմարութիւնը, թողնել հոգեւորականների ձեռը այնքան հարստութիւն, որքան նոքա իսկապէս տիրում էին, և գիտութիւնները ստոյգվելով և անջատվելով միմեանցից՝ ամեն մէկը մտաւ իր բնական սահմանների մէջ, և ընդունեց իւրեան բնութեանը պատշաճ պարունակութիւն: Եւ երբ մարմնաւոր կառավարութիւնը խից հոգեւորականութիւնից նորո

անթիւ հարստութիւնը և կալուածները, թողնելով նորան այնքան, որքան բաւական կլինէր նորա գոյութեան համար, երբ, վերջապէս հոգեորականութիւնը հնաշտկեց ստոյգ գիտութեանց մէջ մըշտական ճշմարտութիւնների մէջ, և այդ պատճառաւ հրաժարուեցաւ հետեւել նորա յառաջադիմութեանը, այն ժամանակից սկսած հոգեորականութիւնը զրկւեցաւ իւր իշխանութիւններից, իւր բազմակողմանի ազդեցութիւններից, իւր անկասութիւնից, դառնալով միայն ծառայ եկեղեցւոյ և նորա ուսման։ Այդպիսի հետեւեալը շատ բնական էր և ուրիշ մի հետեւանք հոգեորականների վերողորեալ գրութիւնից մինչև անգամ անկարելի էր սպասել, բայց հոգեորական դասի անցեալ դրութիւնը այնու ամենայնիս, կարծում ենք հաստատում է մեր ընդհանուր հայեացքը թէ առհասարակ մարդկութեան, թէ անհատի, թէ խումբի, և թէ ազգայնութեան բարօրութեան համար հոբելանս է քաղաքական կրթութիւն (տես զԲ.) և հարստութիւն անշարժ կալուածքի վերայ հիմնուած։

Առաւել ևս պնդել կարելի է մեր միտքը՝ եթէ մենք մտաբերենք մեզ ևս մի երևոյթ միջին դարուայ, այն է Ֆէօդալիզմ, որոյ պարունակութիւնը ինչպէս գիտէ ընթերցողը, գլխաւորապէս այն էր, որ մի որ և իցէ պետութեան հողը բաժանւած էր քանի մաս՝ որոնք անուանւում էին ֆէօդալ, որոնց կառավարիչներն և եթէ կարելի է ասել, սեփականատէրերը անվանւում էին ֆէօդալ։ Պետութեան զուտ էր ֆէօդալը։ Ֆէօդալները իբրև ինքնիշխան տիրողներ կառավարում էին նոցա ամենեւին անկախ Սուզերէնից։ Այդպիսի կերպիւ մի և նոյն պետութեան մէջ կային երկու տեսակ իշխողներ, Ֆէօդալը (անկախ) և Սուզերէնը (կայսր)։ Իսկ պետութեան համայն իշխանութիւնը կը պատկանէր Սուզերէնին, Ֆէօդալի և Սուզերէնի յարաբերութիւնը միայն լինում էր արտաքին, այսինքն որոշեալ ժամանակում Սուզերէնը պահանջում էր Ֆէօդալից հարկը, զօրքը, և պաշտպանութիւն ամբողջ պետութեան սահմաններին, այնպէս որ իրողապէս Սուզերէնը կախումն ունէր Ֆէօդալից։ Հետեւողաբար այդպիսի յարաբերութիւնը բերեց Սուզերէնին այն գրութեան, որ նա ամենեւին

կորցրեց իւր պետական իշխանութիւնը, պահելով իրան միայն լոկ կայսերութեան արտօնութիւն։ Այդպիսի գրութիւնը Սուզերէնի ինքն ըստ ինքեան բնական չէր և նախագուշակում էր անկումն նորա իշխանութեան։ Այդ պատճառաւ Սուզերէնները առաջագոյն սկսեցին Ֆէօդալների ձեռից խլել նոցա իշխանութիւնը հողի վերայ, և դորանից յետոյ պետութեան կառավարութիւնը բոլորովին կեդրոնացրեցին իւրեանց ձեռը։ Ֆէօդալները զրկւելով կալուածներից և սոցանից հետեւալ իրաւունքներից, ստորագրուեցան Սուզերէնին։ դառան նորանց հարազատ հպատակներ։ Այս տեղ ևս հողը եղև աղբիւր այդ երկու ձև կառավարիչների իշխանութեանցը, նայելով թէ երբ և ում իշխանութեան տակն էր նա գտնւում։

Բաւականանալք այս փաստերով և դիմենք դէպ ի մեր դիտաւոր միտքը։

Քաղաքական հարստութիւնը կամ տնտեսութիւնը տալիս է մեզ շատ միջոցներ բազմակողմանի յառաջադիմութեան։ Ծառաջադիմութեան նըշանակութիւնը առհասարակ՝ ունէ նա յարաբերութիւն անհատին կամ ազգայնութեան պիտի հասկացվի ընդարձակ պարունակութեամբ։ Ազգը կամ անհատը յառաջադիմէ երբ ունի բաւական նիւթական միջոց ապրուստի, երբ նա ունէ միջոց մտաւոր և խղճմտանքի զարգացման. երբ նա կարող է ունենալ և ունէ քաղաքական գրութեանցը պահանջմանցը յարմար ուսումն, երբ նա անկախ է ստրկութեան դառն հարուածներից, երբ նա խելացի և խղճմտանքով է հասկանում իւր յարաբերութիւնը դէպ ի իւր ընկերը, երբ նա սիրումէ իւր ազգը, իւր եկեղեցին, իւր ազգային՝ եկեղեցական և կրօնական աւանդութիւնները, երբ նա զգումէ այն սուրբ պարտաւորութիւնը ազգասիրութեան, որոյ իրողութիւնն է անխախտ և անմատչելի պահել թշնամու ձեռից ազգի գոյութեան հիմքերը։ Այդպիսի յառաջադիմութեան ընդհանուր միջոցը՝ մէք կարծումենք՝ պիտի լինի քաղաքական կրթութիւնը՝ իբրև քաղաքական օրէնադիտութիւն, իւր մշտական ճանապարհորդակցով՝ հարստութիւնով։

Մենք ասացինք՝ որ անկարելի կլինէր պահանջել ամեն մի ժողովրդի անդամից՝ որ քաղաքա-

կան օրենսդիրությունն ուսումնական համար նա ունենայ այդ մասին բարձր ուսումնա՝ Այդ նը պատակին հասնելու համար բաւական է միայն որ ժողովրդի մէջը տարածվի գիտութիւն ստանալու սէր, հետաքրքրութիւն, սկզբնական ուսումնին, որ ժողովուրդն ընդունակ լինի գիտել հասարակական յայտնութիւնները, լինի գրագէտ, մաքրած ունենայ իւր խղճմտանքը։ Դոքա են միջոցներ։ Մենք շատ անգամ լսումենք որ ասումեն թէ՛ ամեն մի Ընդդիացի իրաւարան է այս ինքն գիտէ իւր հայրենիքի քաղաքական սահմանադրութիւնները և օրէնքները։ Մեղ ասումեն թէ Եւրոպայի կառապահները քուէքումը կառքերի մէջ նստած կարդումեն օրագիր և այլն։ Այդպիսի օրինակներ ցոյց պիտի տան մեզ որ լուսաւորութիւնը կամ ուսումը ժողովուրդը ստանումէ ոչ թէ միայն այն միջոցով՝ որ նորա ամեն մի անդամը աւարտումէ իւր ուսումն, այլ ընդհանուր ազգային կրթութիւնով, Ընդհանուր կրթութիւնը տարածվումէ մի որոշեալ ազգի մէջ ազգային ուսումով, որոյ միջոցն լինումեն բազմաթիւ և կանոնաւոր ուսումնարաններ։ Սկզբնական ազգային ուսումն ունէ շատ ընդարձակ նշանակութիւն, որոյ պարունակութիւնը լիովին իրացնելը միայն կարող է համապատասխանել ազգային պիտոյքներին։ Սկզբնական հիմնաւոր ազգային ուսումն նախապատրաստումէ մեզ այնպիսի քաղաքական կամ օրենսդիրական կրթութեան համար, որոյ նշանակութիւն մենք արդէն ցոյց ենք տվել։ Իսկ կեանքը մշակումէ և լրացնումէ ուսանողի ձգտումները դէպ ի փորձառական գիտութիւնները։ Այսպիսի կերպիւ համազգային սկզբնական ուսումն ունենալով իւր զլխաւոր նպատակն ի շարս ուրիշ նը պատակների ծնուցանել ազգի դեռահաս ապագայ գործող անդամների մէջ մաքուր խղճմտանքը ազնուացնելով նոցա զգացմունքները և ձգտողութիւնները, սովորեցնելով նորանց զգուշութիւն և կեանքի հաշիւ, տնտեսութիւն — այդպիսի ուսումնին կամ կրթութիւնն հասկանալի է որ եթէ ունենայ իրողութիւն մեր Հայոց կեանքի մէջ, կհասցնէ մեզ աւելի բաղդաւոր նպատակների, որոնք միայն պիտանի են լինում մարդկային և մեր կեանքի պայմանների համար։ Հասկանալի է որ մի ու-

մըն կրթուած բարոյապէս երեխայական մանկական հասակից մինչև նորա կեանքի մէջ մտնելը, սովորելով աշխատասիրել, մեծ փոփոխութիւն է հարկաւոր որ նա իւր քաղաքական կեանքի մէջ շար գործ բռնէ, թէ մեղք և թէ յանցանք։ Ար և իցէ ոմն կրթուած և զարգացած իւր ազգային աւանդութիւններով և պատմութիւնով՝ չէ կարող, բնական չիլինի, եթէ չծառայի իւր ազգին, եկեղեցւոյն պատմութեանը և պիտոյքներին։ Որ և իցէ ոմն իւր ամբողջ կեանքումը ուսանելով անդադար թէ մարդոյ նշանակութեանց մէկն է լինել գործունեայ, աշխատասէր մշակ և մշակող, և թէ այդ ճանապարհով միայն ապրուստի միջոցներ ձարելը է գովելի, օրինաւոր և մշտական, նա չէ կարող չի լինի բնական՝ եթէ նա անբարոյական և պատուիրանազանց ճանապարհներով կ'ջանայ ձարել իւրեան համար ապրուստի միջոց։ Եթէ ասածներիս աւելացնենք որ այդպիսի կերպիւ կրթուած ժողովուրդը ընդունակ է լինում ձեռք բերել օրինական, փորձառական գիտութիւններ սովորական կենսական հարցեր վերծռելու համար, և թէ միայն այդպիսի կրթութիւնը լինումէ զլխաւոր միջոց թէ բարոյական և թէ նիւթական բարօրութեան, այն ժամանակը, մեզ թվումէ որ զլխաւոր մեր միտքը ստանումէ ևս լոգիկական հաստատութիւն։

Ասածներիցս յետոյ կարծումենք որ ընթերցողը կտայ մեզ իրաւունք մինչև այստեղ գրեալ սկզբնական մտքերը վերաբերել մեր Հայոց կեանքի մի ամենանշանաւոր հարցերի մէկին, որն որ մի և նոյն ժամանակը լինելու է բացասական ապացոյց այդ մտքերին։

Խոստանումենք ընթերցողի առաջը, որ իսկ այդ մեր ազգային ամենանշանաւոր հարցն է տվել մեզ առիթ գրաւոր վճռել նորան արհեստական հայեացքով և որոյ վերագրեալ սկիզբները վերաբերել մեր կեանքին։

Մենք, Հայերս ունենք մի դրական հիմն մեր կեանքի համար, որով մեր ազգը նշմարվումէ և անհատական գոյութիւն է ունեցել և ունէ մինչև այսօր։ Նա է հիմն մեր շքեղ, մեծակաւոյց ազգային շինութեան, որոյ խախտվել կամ քանդվելը անողորմ հետեանք ունէ մեղ համար՝ այն

է կը խախտէ կամ կը քանդէ ազգութիւնը՝ որոյ անունը է միակ պարծանք մեր պատմականական կեանքի համար, որով միայն մեզ միութնարումներ մեր անթիւ և անտանկի կորուստների մէջ, որը միայն կարող է սրբել մեր աչքերից թափած առուի պէս — մեր երեսը փոխթերով պլանդակող արտասուքը, որը է վերջապէս առաջին և վերջին անգին դանձր ժառանգութիւն թողած մեր նախնիքներից մէկ պատմականական կտակի մէջ, ունեցող իւր պարունակութիւնը, անէծք ամեն մի չկամեցողին այդ ժառանգութիւնը ծաղկեալ դրութեան և բարօրութեան մէջ պահպանել Հայի համար, Այդ ժառանգութիւնն է մեր ուղղափառ եկեղեցին:

(Պէտէ շարունակել)

Սէնէ+էրէ՝ Արծառնի:

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

ՎԱՐԴԱՆ ՔԱՋՆ:

Քնքոյ Սոխակն անոյշ երգով,
Զիւրն կարօտ առաւ վարդէն,
Իսկ ես Արտաղ Հատաշելով,
Զառի իղձըս Աւարայրէն,
Ընկած թերթի ցաւը լայէն՝
Յոգնեցաւ այն խեղճ Սոխակը,
Իսկ ես անդու ընկած տեղէն,
Արխնդրեմ քաջ Վարդանը,
Թունոց երամբ երկնոյեան,
Բաց կրմէկնին այգիներէն,
Իսկ իմ սիրտըս բնաւին չ'ուզեր,
Հեռանալ, ո՛հ՝ Աւարայրէն,
Աւարայրի ցողածրփիկ,
Փայլ կրժպտին ծաղիկները,
Իսկ իմ սիրտըս տխրագեցիկ՝
Արխնդրէ յար սուրբ Վարդանը,
Ո՛հ՝ արեն այլ արդէն է մօտ,
Հրաժարուիլ երկրի վրայէն,
Իսկ իմ սրտի իղձն ու կարօտ,
Զի՛ մեկնիլ բնաւ Աւարայրէն,
Զի ես ի սէր սուրբ Վարդանի,
Արաշտեմ միշտ Աւարայրը,
Անքուն աչք ամեն տարի՝
Արշիշեմ քաջ սուրբ Վարդանը,
Իմ սրտի մէջ ճոխ իշխանը,
Ոչ է կարող նախանձ ձգել,
Քանի՛ ես իմ սուրբ Վարդանը,
Երգուած եմ սերտ՝ յաւէտ սիրել,
Իշխանութիւն՝ պատիւ և փառք՝
Թո՛ղ փնտռեն այս աշխարհը,

Ինձ հարկ չ'կայ, իմ ամբողջ կեանքը,
Ընտրուած է լոկ Վարդանը,
Ես երկու յայս եմ սրնուցած՝
Մանկութենէս ցայս օրերը,
Սիրել ընդ Հայ Գրօնիս զՆստուած,
Եւ ընդ ազգիս սուրբ Վարդանը,
Տէ՛ խորարմատ սէրս է ձգած՝
Հայկազն անյաղթ այն Վեհ Քաջին,
Ի՞նչպէս կրնամ բացէ ի բաց՝
Մոռանալ դաշտ Աւարայրին,
Թո՛ղ ես այս տեղ զիշեր ցերեկ՝
Երգեմ միշտ այն վեհ Գիւցազնը,
Թողէ՛ք մեր Հայ ազգասիրաց՝
Ներսիսեմ՝ յար սուրբ Վարդանը,
Նորա բոսոր արխնասուն՝
Փունջեր քաղեմ՝ ծաղիկներէն,
Եւ ձօնեմ մեր իշխաններուն՝
Արազան ընծայ Աւարայրէն,
Որովք վառուին աղգի սիրով,
Մերժեն միշտ հեռ նախանձը,
Յաւէտ յիշեն մեծ փափաքով՝
Ցանկալի սուրբ Վարդանը,
Իմ Վարդանի անուն քաղցր է,
Թո՛ղունք այլ զայն միշտ կերպն,
Մինչ չունչ ունիմ՝ ինձ դժուար է՝
Զնոքս քաշել Աւարայրէն,
Ամեն շրթուք անձկով կերպն՝
Այն Գիւցազնին վեհ անունը,
Օրօրոցի նաւ տղէն՝
Թո՛ղ նուագէ սուրբ Վարդանը,
Թող առաջի բառը բերնէն՝
Մայր թո՛թովի Հայ մանկանը,
Եւ երկրորդը ձայնով փափկէն՝
Գիւցազնը քաջ սուրբ Վարդանը,
Թո՛ղ ազգասէր հայր և մայրը՝
Համուրէ այն վառ բերանը՝
Որ չպաշտեր օտարները,
Այլ իւր քաջ սուրբ Վարդանը,
Յայնժամ այն ըստ արժանւոյն՝
Արարգուի սուրբ նահատակը,
Եւ մեր սերունդք չեն լինիլ քուն՝
Տեսնել խեղճ դաշտ Աւարայրը,
Եւ սիրալիր սրտափափաք՝
Ապագայ գէթ Հայկազունքը՝
Վարդան անունն միշտ օրինակ,
Եւ հայրենիք Աւարայրը,

ԳԻՆԷՐԻ ՈՒՐԱՐԱՆԻՒ ՄԱՐԵԼԷՆԷԱՆ

ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ԱՐԵՒԱՆՍՍ:

Հեղիկ մնջիկ պարտիզին ծաղկանց ի թուփ ի տնիւ
Այն ինչ տարատ, այն ինչ ցօղ ի շաղ շաղէ գեղերէ,
Ոսկիաշող քցդ ճաճանչ նազէ յերկնս գեղալոյս: